DUNYO TILLARINING GENEALOGIK TASNIFI VA UNING TAMOYILLARI

Tuxtasinova Muslima Rustamjon qizi
Andijon davlat chet tillari instituti
Xorijiy filologiya va turizm fakulteti
muslimatuxtasinova1@gmail.com

Annotatsiya. Maqolaning maqsadi dunyo tillarining genealogik tasnifini belgilovchi asosiy tamoyillarni yoritish, ularning amaliy qo'llanishini ko'rsatish va tasnifdagi metodik mezonlarni aniqlashtirishdan iborat. Tadqiqotda tavsifiy-qiyosiy va tarixiy-qiyosiy metodlar qo'llanib, tillar qarindoshlik belgilari asosida guruhlandi hamda fonetik, leksik va grammatik mosliklar izchil tahlil qilindi. Tahlil natijalari genealogik tasnifning markaziy mezoni muntazam tovush muvofiqliklari va umumiy tarixiy qatlamni aniqlash ekanini ko'rsatdi. Xulosa qilib aytganda, genealogik tasnif tillarni tarixiy qarindoshlik asosida tartibga solishda eng ishonchli yondashuv bo'lib, uning samaradorligi qiyosiy-tarixiy metodni izchil qo'llash va dalillarni ehtiyotkor talqin qilishga bog'liq. Kalit so'zlar: genealogik tasnif, til qarindoshligi, qiyosiy-tarixiy metod, muntazam tovush mosliklari, asosiy leksika, areal ta'sir, til oilalari, tarixiy rekonstruksiya.

Keywords: genealogical classification, language relatedness, comparative-historical method, regular sound correspondences, basic vocabulary, areal influence, language families, historical reconstruction.

Kirish. Dunyo tillarining genealogik tasnifi tilshunoslikda eng muhim masalalardan biri bo'lib, u tillar o'rtasidagi qarindoshlikni umumiy kelib chiqish asosida aniqlashga xizmat qiladi. Bunday tasnif tipologik o'xshashlik yoki hududiy yaqinlikka emas, balki tarixiy-genetik bog'liqlikka tayanganligi bilan ajralib turadi. Shu sababli bir-biriga tuzilishi jihatidan o'xshash, ammo kelib chiqishi turlicha bo'lgan tillar bir guruhga kiritilmaydi; aksincha, fonetik, leksik va grammatik mosliklarning muntazamligi qarindoshlikni isbotlashda asosiy mezon bo'ladi [1, 2]. Mazkur muammo dolzarbligi shundaki, jahon tillari haqidagi tasavvurlar ko'pincha umumiy tasnif bilan cheklanib qoladi, genealogik yondashuvning metodik talablari esa yetarli darajada aniq bayon etilmaydi. Ayniqsa, qarindosh tillarni ajratishda tasodifiy leksik o'xshashlik, uzoq muddatli kontaktlar va areal ta'sirni haqiqiy nasabiy aloqadan farqlash zarur. Bu masala turkiy tillar misolida ham yaqqol ko'rinadi: ularning ichki bo'linishi, tarixiy qatlamlari va o'zaro yaqinligi genealogik mezonlar asosida izohlanadi [4]. 2 Ilmiy adabiyotlarda genealogik tasnifning nazariy asoslari ishlab chiqilgan bo'lsa-da, uning tamoyillari, ayniqsa, dalil tanlash, muntazam tovush mosliklari va rekonstruksiya mezonlari nuqtai nazaridan tizimli yoritish zarurati saqlanib qolmoqda [1, 3]. Ushbu maqolaning maqsadi dunyo tillarining genealogik tasnifini belgilovchi asosiy tamoyillarni yoritish, ularning amaliy qo'llanishini ko'rsatish va tasnifdagi metodik xatolarni aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Genealogik tasnifning nazariy asoslari XX asr lingvistikasida shakllangan umumiy tilshunoslik qarashlari bilan bog'liq. J. H. Greenberg til oilalarini aniqlashda muntazam tovush muvofiqliklari, asosiy leksika va tarixiy qiyoslashning ahamiyatini ko'rsatib, tasnifni tasodifiy o'xshashliklardan ajratish zarurligini ta'kidlaydi [1]. C. F. Hockett esa til tizimini sinxron va diaxron yondashuvlar birligida ko'rib, genealogik tasnifning tarixiy rekonstruksiya bilan chambarchas bog'liqligini asoslaydi [2]. R. Jakobsonning fonologik qarashlari tovush tizimidagi oppozitsiyalar va ularning tarixiy o'zgarishlarini tahlil qilishda muhim metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi [3]. Turk tillari bo'yicha L. Johanson ishlari esa qarindoshlikni aniqlashda umumturkiy qatlam, innovatsiyalar va areal ta'sirni farqlash zarurligini ko'rsatadi [4]. Mazkur maqolada tavsifiy-qiyosiy va tarixiy-qiyosiy

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

metodlar qo‘llanadi. Tillar avvalo qarindoshlik belgilari bo‘yicha guruhlanadi, so‘ngra fonetik, leksik va grammatik izchil mosliklar asosida genealogik munosabatlar izohlanadi. Tahlilda umumiy ildiz shakllarini tiklash, asosiy so‘z boyligi va grammatik ko‘rsatkichlarning barqarorligini tekshirish, shuningdek, hududiy yaqinlikdan kelib chiqadigan yuzaki o‘xshashliklarni chetga surish tamoyili ustuvor bo‘ladi. Shu bilan birga, tasnif natijalari tarixiy manbalar va mavjud ilmiy adabiyotlar bilan solishtirilib, qarindoshlik darajasi ehtiyotkorlik bilan baholanadi.

Natijalar. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, genealogik tasnifning markaziy mezoni tillar o‘rtasidagi muntazam fonetik muvofiqliklar va umumiy tarixiy qatlamni 3 aniqlashdir. Bu yondashuvda qarindoshlik alohida so‘zlarning tashqi o‘xshashligiga emas, balki fonologik o‘zgarishlarning izchil tizimiga, grammatik ko‘rsatkichlarning mos kelishiga va asosiy leksikaning barqaror qatlamiga tayanadi [1, 2]. Shuning uchun tasnif jarayonida areal ta’sir, ikki tillilik yoki uzoq kontakt natijasida yuzaga kelgan o‘xshashliklar genealogik dalil sifatida qabul qilinmaydi. Manbalar tahlili genealogik tasnifning amaliy natijasi sifatida til oilalari, shoxlar va kichik guruhlar ierarxiyasini ajratish mumkinligini tasdiqlaydi. Bunda avval umumiy ajdod tili mavjudligi ehtimoli belgilanadi, so‘ngra qiyosiy-tarixiy usul yordamida tovush mosliklari va morfologik parallelizm tekshiriladi. R. Jakobsonning strukturaviy qarashlari til tizimidagi oppozitsiyalar va funksional munosabatlar tarixiy o‘zgarishlarni tushuntirishda muhim ekanini ko‘rsatadi [3]. L. Johansonning turkiy tillar haqidagi ishlari esa genealogik tasnifda ichki bo‘linishlarni aniqlash uchun fonetik, morfologik va leksik belgilarni birgalikda ko‘rib chiqish zarurligini yoritadi [4]. Natijalar genealogik tasnifning asosiy tamoyillari sifatida tarixiylik, muntazamlik, qiyosiy tekshiruv va dalillarning ko‘p qatlamliligini ajratishga imkon berdi. Shu asosda dunyo tillari tasnifida tashqi o‘xshashlikdan ko‘ra, kelib chiqish birligi va tarixiy taraqqiyot yo‘nalishi ustuvor mezon bo‘lib qoladi.

Muhokama. Muhokama shuni ko‘rsatadiki, genealogik tasnifning kuchi uning tarixiy isbotga tayanganidadir: til oilalarini ajratishda tasodifiy leksik o‘xshashlik emas, balki muntazam tovush mosliklari va umumiy innovatsiyalar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Bu jihat Greenberg va Hockettning qiyosiy-tarixiy yondashuv haqidagi qarashlari bilan mos keladi, chunki ular til qarindoshligini tashqi o‘xshashlikdan emas, tizimli dalillardan kelib chiqib belgilash zarurligini ko‘rsatadi [1, 2]. Shu bilan birga, genealogik tasnif areal ta’sir, qarz so‘zlar va uzoq kontakt sharoitida murakkablashadi; ayniqsa, tillararo almashinuv kuchli bo‘lgan hududlarda qarindoshlik belgilarini qat’iy ajratish talab etiladi. Turk tillari haqidagi tadqiqotlar ham ichki differensiasiya va tarixiy qatlamlarni aniqlashda shu tamoyilning amaliy 4 ahamiyatini tasdiqlaydi [4]. Metodning cheklovi shundaki, yozma yodgorliklari kam yoki yo‘q tillarda rekonstruksiya ehtiyotkorlik bilan olib boriladi; bunday holatda tipologik o‘xshashlik genealogik xulosa uchun yetarli asos bo‘la olmaydi. Shu sababli tasnifning ishonchliligi qiyosiy materialning sifati va tarixiy dalillarning to‘liqligiga bevosita bog‘liq.

Xulosa. Genealogik tasnif dunyo tillarini tarixiy qarindoshlik asosida tartibga solishda eng ishonchli ilmiy yondashuv bo‘lib qoladi. Uning samaradorligi muntazam tovush muvofiqliklari, umumiy innovatsiyalar va asosiy leksikaning barqaror qatlamiga tayanganida namoyon bo‘ladi. Shu bois tipologik o‘xshashlik, hududiy yaqinlik yoki uzoq kontakt hodisalari genealogik yaqinlikning o‘rnini bosa olmaydi. Til oilalari va ularning shoxlarini aniqlashda qiyosiy-tarixiy metodning izchil qo‘llanishi, dalillarni ehtiyotkor talqin qilish va tasodifiy mosliklarni qarindoshlik belgisi sifatida qabul qilmaslik zarur [1, 2]. Amaliy jihatdan, genealogik tasnifni yanada aniqlashtirish uchun tarixiy rekonstruksiya, yozma manbalar tahlili va zamonaviy korpus ma’lumotlarini birgalikda qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa, turkiy tillar kabi keng tarqalgan oilalarda ichki differensiasiyani belgilashda fonetik, morfologik va leksik mezonlarning uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi [4]. Kelgusidagi tadqiqotlarda tillararo kontakt

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ta’siri bilan genetik merosni aniq ajratish, shuningdek, kam o‘rganilgan tillar bo‘yicha materiallarni tizimli ravishda to‘plash genealogik tasnifning ilmiy asosini yanada mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Greenberg J.H. Essays in Linguistics. — 1957.
2. Hockett C.F. A Course in Modern Linguistics. — 1958.
3. Jakobson R. Selected Writings. — 1962.
4. Johanson L. The Turkic Languages. — 1998.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.